

weten wij niet precies, evenmin hoeveel vandaar naar andere plaatsen in Duitsland overgebracht werden. Er bleef in elk geval in het grote krijgsgevangenenkamp (waarin zich, naar schatting, in totaal een twintigduizend gevangenen bevonden: behalve Nederlanders ook Engelsen, Fransen, Italianen, Polen en Russen) een Nederlandse groep achter waarvan de sterkte nogal wisselde: soms achthonderd, soms dertienhonderd man. Afgezien van de dwang die op het gebied van de arbeidsinzet uitgeoefend werd, schijnt de Duitse kampleiding, behalve jegens de Russen, zich niet incorrect gedragen te hebben. Het voedsel was niet uitgesproken onvoldoende, zij het dat de pakketten die men ontving, er toch steeds een welkome aanvulling op vormden. Kleding en schoeisel lieten daarentegen steeds meer te wensen over. De Nederlanders gingen er, aldus ds. de Kluis, 'uitzien als een troep landlopers.'¹

Ook in Mühlberg werd het nodige aan ontspanning gedaan. Vermelding verdient voorts dat er op initiatief van ds. de Kluis (een initiatief dat door de hervormde en gereformeerde kerkbesturen in Nederland goedgekeurd werd) een Protestants-Christelijke Noodgemeente werd gevormd waartoe leden van twaalf kerkformaties toetraden; die gemeente had twee hervormde en twee gereformeerde ouderlingen. Het kan zijn dat in méér kampen waarin Nederlandse krijgsgevangenen terechtkwamen, dergelijke Noodgemeenten tot stand kwamen, maar wij beschikken dienaangaande niet over nadere gegevens.

Ook van de wijze waarop de krijgsgevangenen hun lot droegen, weten wij niet veel. Ds. de Kluis constateerde dat veler concentratievermogen afnam. 'Er zijn', schreef hij,

'uitzonderingen. Mannen die doorzetten. Twee onderwijzers behaalden vanuit het kamp de lagere acte wiskunde . . . Een hele prestatie! Maar velen komen tot niets. Men wordt ook zeer egocentrisch.² . . . Sommigen maken zich bij de geringste pijn dodelijk ongerust. Waarschijnlijk zit hier de angst achter, ziek te worden in een vreemd land, zonder de vertrouwde hulp.'³

Voorts:

'Het altijd eendere leven, dezelfde gezichten, hetzelfde 'uitzicht' werkt irri-

¹ A. T. W. de Kluis: *De pastorie van Mühlberg*, p. 171. ² Er werd, schijnt het, in Mühlberg door Nederlanders vrij veel gestolen uit de barakken van andere nationaliteiten, 'er zijn', aldus één auteur, 'in Stalag' (*Stammlager*) 'Mühlberg enkele zeer zwarte vlekken geworpen op de eer van ons volk.' Volgens deze schrijver waren de vertrouwensmannen van de Nederlandse groep niet voor hun taak berekend. (*Priekeldraad*, p. 65). ³ A. T. W. de Kluis: *De pastorie van Mühlberg*, p. 84.